

488o 69,154; (31) 839 19; (32) 697 (1648) 129; 615 (1763)30; (33) 278 2,1929,80; (34) 408 1854,78; 588 1930,87f; (35) 83 34; (36) 634 19701; 725 10/12 1964; (37) 634 10481; (38) 81 39; (39) 228g 1,178; 83 245f; 634 19188, 12173; 12680 (Langeland); (40) 634 19701; (41) 83 138,47; (42) 752 110; (43) 65 4/10 1943; 634 10481; (44) 839 20; 161 1906/23:3287; (45) 227 23,1913,559; 599b 2,137; (46) 83 257; 510 2,332; (47) 83 67.

ANDEN ANVENDELSE

Tørret og ituskåret støvbald kunne anvendes i fyrstøj (1) og til røgning af tønder, kister etc., hvori man om vinteren opbevarede brødkorn (SSlesvig o. 1900; 2); endvidere benyttet som nålepude, evt. betrukket med stof, fordi nålene ikke rustede deri (VJylland; 3). Drengene sparkede fodbold med de modne frugtlegerer og trykker på ældre elastiske, som er bilers »babuhorn« (4).

FLUESVAMP lagt i skål med mælk eller et mælke- eller øldekogt deraf dræbte fluer og væggelus (5); det kunne ske, at en kat drak af mælken og døde (Læsø o. 1900; 6). Ildelugtende svampe kogt i vand med sæbe og svovl fordrev kålorme, jordlopper o.a. utøj (7). 1589 skrives, at »røget svamp« ikke hjælper mod fluer (8). – Som tegning eller figur anvendes fluesvampen hyppigt omkring juletid (i forbindelse med nisser og trolde); en sammenslutning af kunstmalerne i Aalborg hedder »Fluesvampen«. – Pigebørn anbringer dukker foran frugtlegerets »bord med rød dug« (9).

Fund af FYRSVAMP i bopladser fra stenalderen tyder på, at frugtlegeret allerede da blev benyttet som fængstof ved ildgøring med gnister af flint eller svovlkis (10). I Harpestræng-håndskrifter fra 1400-t nævnes, at ild kan tændes med bjergkrystal og *tundær*, en fyrsvamp (11). Anvendelsen i fyrstøj nævnes første gang 1684 (12). Gamle svampbefængte træer blev gerne værnede for at samle frugtlegererne; kogt i salpeterlud, mørbanket og atter kogt fængede de bedre gnisterne (13). *Rivesvampen* skulle koges og derefter bankes sammen til en sammenhængende masse, eller man gik med strimler deraf i lommen og rev et stykke af, når der skulle tændes ild (o. 1850; 14). Til stensprængning brugte man en lang strimmel fyrsvamp (Zach. Nielsen i fortæll. Terkel Stenhugger); besættelsestidens sabotører hentede fyrsvampe fra skoven, de blev regnet for bedst til hjemmelavede lunter. – Fyrsvamp er anvendt som konsol eller hylde, f.eks. under entréspejl.

En lim skulle kunne koges af bævresvampe (15).

Heksenes ridt Sankt Hansnat. Tegning af Hans Tegner i Illustreret Tidende 25-1-1885.

LITTERATUR: (1) 182 2,1804,239f og 3,1805,356; (2) 634 16683; (3) 839 18; (4) 107; (5) 1004 (1634) 40, 44; 451b 53; 696 27; 398 1806,939; 328f 1,40; 228e 148; (6) 634 17923; (7) 282 (1852) 53; (8) 760 686; (9) 730b 90; (10) 144 4.2,1934, nr. 11; 637 1970,239f; (11) 343 181,231 jf. 914 1,26; (12) 588 1930,78f; (13) 588 1930,49; 615 (1763) 30; (14) 955 1926,12; 328 1, 120; (15) 398 1806,943.

BRAND OG RUST

BRAND og RUST er fællesnavne for plantesygdomme, der skyldes mikroskopiske snyltesvampe. Hos brand danner svampenes sporer (forme-

ringsorganer) en mørk, kønrøglignende støvmasse og akset bliver ligesom »forkullet« (brændt), mens den anden gruppe svampe giver gule, røde, brune eller sorte »rust« pletter på værtsplantens stængler og blade. Brandaks er også kaldt *dølv* og *røjk* (Jylland; 1).

I ældre tid var brand en af de almindeligste og mest frygtede sygdomme, der især angreb hvede, byg og havre; hvede- og bygmarkerne var desuden ofte inficeret med rust. Man skelnede dog ikke skarpt mellem de to benævnelser.

Til midten af 1800-t var kendskabet til plantesygdommens biologi meget mangelfuldt, og der nævnes en lang række formodede årsager. Brand opstod, fordi der ikke blev tændt Sankt Hans blus og heksene derfor kunne ride over markerne, eller fordi man havde båret antændt brænde ud af huset i tiden fra ploven kom i jorden og til kornet spirede (2) – endvidere som følge af »giftige tåger« o.a. uheldigt vejr, f.eks. havgus fulgt af varme og vindstille, for rigelig gødskning, ugunstige jordforhold, insektangreb, såning og høst i utide eller (Bornholm) sæden blev svedet af lynnedslag (3), i byg på grund af for stærk kørning (4), i havre fordi den blev høstet umoden (5), i hvede som følge af vindstille efter regn, så aksene flere dage var våde (6). Meldrøjer (s. 23) er »en sygelig udartning, når blomsterakset bliver uskikket til at modtage befrugtning«, dug om sommeren og specielt St. Hans nat kunne frembringe meldrøjer (7), og rust »en slags forkølelse af planterne«, især efter et brat skifte fra varm til kold luft (1822); der nævnes også megen nedbør (8). Mange rustpletter på marehalmen varslede megen rust i rugen (Viborgeggen 1871; 9).

Nogle bønder mente, at intet menneske kunne bekæmpe brand uden at bruge »utiladelige videnskaber« (magi, trolddom). Andre prøvede at afværge sygdommen med rustne nåle (stål) i glødende kul eller ved at tegne kors i korndynge (10) eller så fra en nyvasket borddug (1600-t; 2).

Mistanken blev dog tidligt rettet mod svampene. 1775 gjordes forsøg med sporer af støvbald på byg og havre (11). 1807 fastslog N. P. Schøler i Hammel, at sporestøv er brandens »smitstof«. Se videre berberis bd. 2.

Midler mod brand var bl.a. anvendelsen af overgemt såsæd og læskning eller bejsning med ajle, kalk- eller saltvand, alun, svovlsyre, træske, fra o. 1860 navnlig opløst blåsten (kobbersulfat) og i nyere tid kviksvølvpræparater. Det blev anbefalet at afskalle brandet hvede før formalingen til menneskeføde (12).

LITTERATUR: (1) 420 1808,169; 839 23; 450 247; 941 114; (2) 488i 424; (3) 318 (1839) 172; 510 1,268; 907 (1839) 165; (4) 605 94; (5) 201 (1842) 376; (6) 812 (1843) 383; (7) 690 14,72; 201 370; (8) 136 (1822) 220; 102 (1828) 185; (9) 783b; (10) 191 2,389,391, 393,419; (11) 916 2,1833,27,33f; (12) 728c 2 (1767, Lolland); 78 (1839); 549 95; 825 57f.

Nogle snyltesvampe forårsager »heksekoste« i træer, se birk s. 245.

HEKSERINGE OG ANDEN OVERTRO

Nogle svampearters mycelium breder sig koncentrisk udefter og der opstår cirkler, hvori græsset har en frodigere vækst og mørkere grøn farve end uden for. Der kan også være en visse zone langs kanten. Man tydede det derhen, at overnaturlige væsener havde danset her og ned-trampet eller afsvedet græsset. Fænomenet blev kaldt *elledans* 1793ff, *ellefolkets danseplads* 1841 og *heksering* o. 1870ff (1). »Fra solnedgang til hanegal danser de [alferne] i måneskin på enge og høje, i grønne lunde og dale; om morgenen ser man deres spor i duggen, og græsset vokser frodigt og mørkegrønt i rundler« N. M. Petersen (2). Eller ringen opstår, hvor fanden om natten har pint hekse; man skulle vogte sig for at gå hen over og skulle spytte tre gange (1819; 3); den skyldtes hekseens natlige svingom med Gammel-Erik (fanden) (4), var bjergfolkets eller troldfolkets dansested (Jylland; 5).

Overtroen gav anledning til to svampenavne: *elledans-bruskhat*, Marasmius oreades, og *heksering-paddehat*, Tricholoma personatum, begge 1869ff, eller *heksering-ridderhat* 1895ff: Fornemme ridderhatte · er stilfuldt stillet op · med anstand som til dans. · Som hoffolk silkeglatte · i hvide fløjelshoser · de danner heksekrans *Aage Reiter* (6).

Andre forklaringer gik ud på, at hekseringen opstod ved lynnedslag (7), hvor hest eller ko æltede jord og gødning sammen i tøjrslaget, og hvor skovens dyr løb efter hinanden (8). En ellipseformet figur i græsset ved Keldby Møn skyldtes iflg. sagnet, at blod fra henrettede løb ud over et kar og vædede jorden omkring det (9). – Se også *græs* (nøgen plet) s. 84f.

Hævnerrige hekse blev beskyldt for at sætte *troldsmør* (svamp) på en dørkarm, møddinger, vægge o.a.; det skulle ødelægge husdyrene eller hindre, at man fik smør af fløden. Men lagde heksen selv noget heraf i sin kærne med vand, kom smør efter få slag (10). For at afsløre den skyldige (hun blev såret, kom til stede), skulle

man sætte troldsmørret på glødende jern (Barsmark o. 1700), brænde det i ubrugt potte over 9 slags træ (Læsø), lægge det i menneskeskarn eller til tørre i skorstenen, derefter hakke det itu med en økse på bræt med salt, lade bøsse dermed eller lægge det i hjulnav og køre dette hurtigt rundt (11).

På Aagaard i Vhanherred blev en vogn smurt »i fandens navn« med troldsmør, og den første, man mødte under kørselen, var heksen (1735, rettergang herom efter klage fra præsten; 12). Forelsket pige fik heks til at sætte troldsmør alle vegne i en gård; man samlede det til en mand, som stak sin kniv deri, og blod flød ud; samtidig fik heksen et sår i det ene lår (13). »Om nogen Satans lemmer har slået troldsmør på dine dørstolper eller vægge: tag halsen af et tilberedt hareskind, sy en vel stærk pung deraf, kom troldsmørret deri, læg det på en stok, tag en økse og slå med hammeren i djævelens navn og bind det vel, så mister de deres helsen og bliver sengeliggende; men slår du med æggen, så mister de livet« (østjysk cyprianus; 14).

Morgenen efter Sankt Hans aften fandt man klatter af hekseesmør i græsset og piletræer, tabt af hekse undervejs til Troms kirke, og i høstens tid lå det som en hvidgul, meget tung masse i toppen af havrenegene – »det lignede stivnet kalvesuppe« (Jylland; 15).

Støvboldens sporepulver skal kunne blinde øjnene, forældre advarer børnene mod at røre ved svampen (16). Ellefolk tog »trodhatte« og drysede deres støv i øjnene på mand, der havde beluret dem, og han blev blind (Asnæs; 17).

Lå en kartoffel på eller i marken vinteren over, blev den til en *ulvefis* = støvbold (18).

Mod høstens slutning undersøgte man på Falster, hvor mange »korn« (sporehuse) der lå i *kornskæppen*, den lille skålformede *redesvamp*, *Cyanthus*; flere eller færre spæede i dalere prisen pr. tønde korn (19).

I jyske talemåder: Han *ovrer* (bryster sig) som en lus i en skurvehat; jeg stikker ikke op for en skurvehat (ironisk ved slagsmål); jeg kender krudtet, sagde fanden, de skød efter ham med en *ulvefis*, støvbold (20).

LITTERATUR: (1) 973 1,41f; 605 98; 690 7,1055; sml. 267 7,1964,332ff; (2) 716 107; (3) 891b 2,105; (4) 869 17,1920,46; (5) 488j 1,294; (6) 761c 8; (7) 839 18; (8) 488j 5,49; 783b; (9) 161 1906/23:622 (1925) sml. 488q 56; (10) 488i 6.2,80–90,186,243,309; (11) 769 105; 644 221,225 sml. 488i 6.2,88f,215f,309; 488j 1,285; 466 175; 83 242f; (12) 488 4,1888,213f;

488i 6.2,89 sml. 794 4.2,1914,418f; (13) 488 8,1886, 264f; (14) 228e 3,855; (15) 488 6,293; 488i 6.2,90,155; (16) 615 (1763) 28f; 466 175; 328e 125; 1005 30/10 1949; (17) 24 26; (18) 228e 3,972; (19) 438 6; 839 19; 830 8,1888,38f; 308b 256; (20) 228e 3,342; 488d 237, 471.

Dæmonisk og lokkende nymfe på rød fluesvamp, denne efter folkeovertroen udformet som en gammel mand. Radering af Louis Moe.

PROSA OG POESI

Overalt skyder de frem, disse efterårets lyssky børn, snart som en klynge runde hoveder, der trykker hinanden for at kigge frem, snart som en flot hat på en tynd stok eller som en nedslået kinesisk parasol. Underlig fugtigt, muggent lugter de – som den indelukkede luft i den gamle pavillon. *Sophus Bauditz*, *Hjortholm* (1896). Paddehattenes skarer [skyder] frem, pludselig, som ved trylleri. Enkeltvis eller i klynger, regeløst spredte eller i kredse som til runddans løfter de deres hatte op over muld og løv og bryder med deres fantastiske former og brogede farver skovbundens triste nøgenhed og efterårsdøgne-

nes monotone gråt i gråt. Paddehattene er skovens mystiske troldefolk, tilhørende en hemmelighedsfuld, usynlig underverden, der lever af det faldne løvs henrådnende ligdynger og, når alt andet dør, dukker op fra en lysrød mørketilværelse, klæder sig i pralende farver og svulmer i kødfuld kraft, fyldende luften omkring sig med en sært betagende lugt af forkrænkelighed og død. *J. O. Bøving-Petersen* (1).

Øglekolde væsener, let slimede, ofte med vorter og skæl, nogle kridhvide som dødnings, andre pralende blodrødt eller spanskgrønt af deres forgift. Svampe kommer gerne frem i flokke, det kunne være dværge, der er ved at gå i jorden fordi man overrasker dem... Det er sleve i troldtøjs hænder, der rører koloritten sammen af råd. Og det ses, farvernes glidende overgange – såsom oliven til violet, rosa til kakaobrunt – er ofte djævelsk raffinerede... Horngråt, skiden okker, rust og sod, ametyst og citron spirer op af jordbunden, man overraskes af et teglstensrødt som i stenbiderens lever og af kulsort blæk i en pøl... Endelig – hvilken part af skovnaturens samfund har fostret en sådan rigdom af dubiøse former? Kun de underjordiske – samt Bosch og Bruegel – er det givet at udpønsle slige vækster af en fantastisk langt hinsides det skabtes normale love. Om nogetsteds oplever man grotesken lyslevende i svampenes dunkle virkekreds, selve »den omvendte verden«, alle hybridens paradiser... Et knippe af brilleslanger opstiger af et svovlbåd – kæppen rager straks den giftige yngel ned af bøgestødet. Hvad skal jeg mene, når jeg ser østers kravlende i træer og hjerner bærende på pinde? Man plukker et blåt øje, en overmoden svulst, en bullen tommelot. Korallstokke under sne, allerkæreste parasoller fra Kina, en snebold der støver... *Christian Elling* (2).

På møre stubbe spøger paddehatte – som genfærd af de døde sommerblomster *Knud Wiinstedt* (3). Der gror en forunderlig yngel herinde i granskovens dyb, · halvt som planter at skue og halvt som skinnende kryb, · svulmende snart af edder og fyldte med rådden dunst, · snart i de fineste farver og støbte med nænsom kunst, · · Sarte som porcellænet, lilla og elfenbensmat, · skinnende rød som purpur den giftige fluehat, · lysebrune som fløjil, flammende gule som svovl, · spinkle som sølvklokker spæde og plumpe af form som en skovl *Otto C. Fønss* (4). Der bølger i luften om dem · en gravkammerduft, der fortæller, · at døden har gemt sin snigende gift · i deres hvide lameller *Thorvil Barfod*. Kun skurvehat med hæs lig lød · besvangres af naturens død *Johannes V. Jensen* (5). Anløbne som me-

taller, · grøn ir og rødbrun rust – · som lilla amethyst · og skinnende koraller, · står skovens paddehatte · som palmer på en kyst *Aage V. Reiter* (6). Henad engen lyser svampes parasoller, · gule, spankende med grå lameller *Sophus Clausen*; og svampene sad med et fosforgrønt skær · som giftgule sokker om småbitte tæer *Harald H. Lund* (7). Fem gamle lasede stoddere · · de skaldede isser og nakker · lignede giftige svampe *Sigurd Swane* (8). Små drinks skyder op af disken · som brogede paddehatte, · side om side med maskuline sjusser *Leo Estvad* (9). Og inde i skovens dyb · skinner de hvide blækhatte · som vokslys i mørket *Otto Gelsted* (10). Kantareller · med smag af kælder · har skovens alfer og kloge trolde · med dyb kemi · beredt en vandrer *Otto Gelsted* (11). Thi aldrig er Danmark så dårende skøn · som når bag den bærfyldte, rød-nende røn · den ridderhat blåner i duggen *Jeppé Aakjær* (12). Som orgeltoner smager I, o mørker · fra mørke skove, hvor de blonde piger · jer samler ind i blå og gule forklær *Piet Hein* (13). Højt hvælvede og flotte · rørsvampe som en stab · marskaller træder an; · og forrest Bernadotte · med kniplinger om halsen – · den store Karl Johan. *Aage V. Reiter* (14).

[Champignon]: hvor svampene titter frem · i det grønne som snehvide æg. · · Å, pluk forsigtig! Den er så skør, · den lille kuplede hat, · så elfenbenshvid mod den mørke grund, · med huden som atlask glat. · Der stiger af den en duft af jord · fra muldens kølige kælder, · og indeni har den silkefor · og rosenrøde lameller *Otto C. Fønss* (15). Oh, symfoni i smagen, champignons! · Oh, gammelt viskelær i konsistensen! · Og, oh, champagnepropper i facons! *Piet Hein* (16). *Otto C. Fønss*, Champignoner (17), *Harald H. Lund*, Syv champignons (18).

Støvboldenes – bovisternes visne karduser, når jeg giver dem et rap med stokken, udsender de en sky af gulgrøn røg, der leder tanken hen på stærke ting, på karry – eller sennepspulver *Knud Poulsen* (19). Størst lune hos alle skovens vækster sporer man i den lille støvbold, som spyr et brunt pulver fra sig, når man trykker den venligt på maven. Det står oven ud af hatten som røgsøjlen fra en lille orkan. Pist! siger det spædt. På den måde leger støvbolde også lama. *Ib Paulsen* (20). Ganske små støvbolde, der ser ud, som om de var dryssede med klid eller juletræsglimmer *Ellen Raae* (21). – Mindet gør mit hjerte til en støvbold · der fint fordunster · og bli'r til et · med smertens tunge ler. *Grete Bendix* (22).

(Fluesvamp): flagrøde hat, pyntet med hvide småklude, der ligesom tilfældigt er strøet ud

over dem, tager sig strålende ud mellem efterårets brogede bål af brogede blade (23). – Den tyste, dunkle sti, · hvor fluesvampe ulmed · som tændt ved hekseri. – Dengang der [sprang] nisser over · alle mossets grønne tuer *Birthe Arnbak* (24). Fluesvampens flammer · lyser i det grønne · som flækker af karmin *Aage V. Reiter* (25). (Stinksvamp): de mærkelige hekseæg, tunge og bløde gråhvide kugler, der med en hvid navlestreng er forbundet med deres underjordiske moder, og udsprunget: med en grubet, olivengrøn og toppet hue på den lange, vokshvide og celledede krop: naturens underlige påfund *Ingeborg Raunkiær* (26). De hvide benkugler, der flød på billardets grønne bund som runde hekseæg *Otto Rung* 1906. Obskøn og vederstyggelig synes man den er; men også den har et nyttigt, ja ophøjet hverv at udføre ... den [nedbryder] det frønnede og bedærvede og uddrager af dødens smuldne rester de værdier, som livet har brug for i sit evige kredsløb. – Da segned pigen · betyngtet og rød · og trykkede dybt mod sit jomfruskød · en knejsende svamp · med skør-vævet hat, · der stod som en fallos i skovenes nat *Hans Hartvig Seedorff* (27).

Stinksvamp. (ES).

